

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

HUMANITARINIŲ MOKSLŲ FAKULTETAS

MAGISTRANTŪROS STUDIJS

VISUOTINĖS MIGRACIJOS ISTORIJA

NAMŲ DARBAS

Kinų diasporos Rusijos Tolimuosiuose Rytuose istorija

Atliko: Simonas Jazavita

Tikrino: dr. Ilona Strumickienė

Kaunas

2013

Turiny

Įvadas	3
Kinų migracijos istorinė apžvalga.....	5
Kinų diasporos Rusijoje atsiradimas ir istorija iki SSRS susikūrimo	7
Kinų diasporos padėtis Sovietų Sąjungoje ir dabartiniais laikais	11
Išvados	15
Naudotos literatūros sąrašas.....	17

Įvadas

Šio darbo tema „Kinų diasporos Rusijoje istorija“ pasirinkta neatsitiktinai. Kinija yra didžiausia valstybė pasaulyje pagal gyventojų skaičių, o Rusija didžiausia pagal užimamą plotą. Šios dvi milžiniškos valstybės priklauso Jungtinių Tautų saugumo tarybai, kur turi „veto“ teisę ir taip įtakoja tarptautinės bendrijos sprendimus, bet kuriame pasaulio taške. Kinijos ekonomikos dydis ir augimas vis dar stebina net atkakliausius jos kritikus, kaip svarbi ekonominė žaidėja lieka ir Rusija. Abi šios valstybės disponuoja milžiniškais militariniais ištekliais, kas dar labiau didina jų politinį svorį. Kalbant apie abiejų šių valstybių tarpusavio santykius juos papildomai veikia ne tik globali abiejų jėga, bet ir bendra siena, istorijoje ne kartą tapusi ir konflikto židiniu. Ypač išskirti reikėtų 1969 m. kai dėl pasienio konflikto tarp Kinijos ir tuometinės Sovietų Sąjungos pasaulis stovėjo dar arčiau prie branduolinio konflikto grėsmės, nei per garsiąją „Karibų krizę“ 1962 m. Taigi šių didžiųjų valstybių tarpusavio santykiai įtakoja viso pasaulio, žinoma ir Lietuvos, situaciją. Be abejonės tarpvalstybinius santykius įtakoja ir diasporos buvimas. Juk istorija ne kartą parodė, kad įvairių konfliktų metu, antrosios pusės diaspora dažnai tampa savotišku situacijos įkaitu, ir dažnai sulaukia kaltinimo esant „penktąja kolona“ ar net tam tikrų represijų. Kita vertus, santykiams tarp šalių stabilizuojantis – sulaukia vis daugiau teigiamo dėmesio ir gali būti laikoma jungiančiu veiksniumi.

Šiuo atveju pasirinktas modelis tirti būtent kinų diasporą Rusijos Tolimuosiuose Rytuose. Santykiuose su kaimynais Rusija istoriškai visada buvo „didžioji“ valstybė kuri galėjo kitas valstybes nustelbti kiekybine persvara. Šis modelis negalioja kalbant apie santykius su Kinija, pagal gyventojų skaičių net dešimtgiubai didesne valstybe. Tai žadina papildomą smalsumą žvelgiant į tai kaip Rusijos valstybė ir piliečiai adaptuojasi situacijoje, būdami sau istoriškai neįprastoje „mažesniųjų“ pozicijoje. Žinoma aktualu pastebėti, kaip šioje valstybėje jaučiasi patys kinai, kaip į jų diasporą kaimyninėje šalyje reaguoja Kinijos valdžia. Akademinio požiūriu kinų diasporos Rusijoje tyrimas yra aktualus, nes palyginti gerokai didesnis dėmesys buvo skiriamas kitoms kinų migracijos kryptims, kaip pavyzdžiui Kanadai, JAV, ar Pietryčių Azijai, kurios buvo ir daug išsamiau ištirtos. Tolimųjų Rytų regionas pasirinktas nes istoriškai jis ilgą laiką buvo ginčytinas tarp abiejų valstybių ir nors priklausė kinų civilizacijos įtakos sferai, vėliau buvo okupuotas besiplečiančios Rusijos ir tapo integralia jos dalimi. Tačiau artima Kinijos kaimynystė lėmė, kad abiejų šalių interesai čia dar ne kartą susitiko, nes tiek kinai, tiek Kinijos valdžia kraštą dažnai tebelaiko savu.

Taigi šio darbo tikslas yra apžvelgti kinų diasporos Rusijos Tolimuosiuose Rytuose istoriją. Tam pasiekti išsikelti tokie uždaviniai :

1. Apžvelgti bendrą Kinijos migracijos istorijos kontekstą.
2. Apžvelgti pirmuosius Kinijos ir Rusijos susidūrimus Rusijos Tolimųjų Rytų regione, bei tolesnę politinę bei kultūrinę regiono priklausomybę, kinų diasporos veiklą platesniame Rusijos istorijos kontekste.
3. Apžvelgti Rusijos valdžios požiūrį į kinų migrantus regione, jų išplitimą kitose Rusijos dalyse, regiono gyventojų tarpusavio santykius ir šiandienos, bei ateities perspektyvas.

Siekiant įgyvendinti išsikeltus uždavinius bus naudojamas aprašomasis – analitinis metodas. Chronologiškai darbas apibrėžiamas nuo pirmųjų Rusijos ir Kinijos susidūrimų iki XVII a. iki mūsų dienų.

Nors darbo tema leistų pretenduoti ir į daug platesnės apimties darbą, bet dėl ypatingai siauros šio darbo apimties jis yra tik apžvalginio pobūdžio, todėl jame publikuotų šaltinių bazė naudojama mažai ir daugiausiai remiamasi tik literatūros pozicijomis. Literatūra naudojama tik anglų kalba, nes lietuviškai akademiškai patikimos medžiagos praktiškai nėra, nors žinoma įtraukus pozicijas kinų ir rusų kalbomis ji stirpia prasiplėstų. Vis dėlto, pagal darbo apimtį ir pasirinktą apžvalginį pobūdį atsirinkti tam tikros esmingesnės literatūros pozicijos kuriomis ir remiamasi ir be abejo, gilinant temą, būtų galima panaudoti platesnę šaltinių ir literatūros bazę.

Darbas dalinamas į įvadą, dėstomąją dalį, išvadas ir literatūros sąrašą. Struktūriškai dėstomoji darbo dalis skirstoma į keletą skyrių. Pirmame labai trumpai aptariama visuotinės kinų migracijos istorija. Kitame skyriuje aptariama diasporos Rusijoje atsiradimas ir istorija iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos. Trečioje darbo dalyje, laikant lūžiu esminį Rusijos istorijos momentą – Spalio perversmą ir bolševikų valdžios įsitvirtinimą aptariamas kinų diasporos gyvenimas Sovietų Sąjungoje ir trumpai aptariamos jos aktualijos dabartinėje Rusijoje.

Taip pat norėtusi tiksliai apibrėžti terminiją. Kalbant apie kinų migraciją nebus smulkiau skaidoma į atskiras etnines grupes, nors Kinija yra daugiatautė valstybė ir be abejonės, emigruoti pasiryždavo ne tik etninei daugumai priklausantys haniai, tačiau šiame darbe bendrai bus nurodomas tiesiog tautybė *kinai*.

Kinų migracijos istorinė apžvalga

Kinija – išskirtinai senos, unikalios civilizacijos lopšys. Tai valstybė, kurios istorinės tradicijos seniausios pasaulyje, nes tai vienintelė senoji civilizacija, be jokių petrūkių besivysčiusi iki pat mūsų dienų¹. Kinų kultūra savita ir jos ekspansinės ribos istoriniais laikais sutapo su ryžių – pagrindinio tradicinio kinų maisto auginimo arealu. Kur sąlygos ryžiams augti nebuvo tinkamos, ten Kinijos imperija plėstis negalėjo. Tai bene svarbiausia priežastis, kodėl tiek mažai žinoma apie kinų migraciją seniausiais laikais. Galbūt tai ir svarbi priežastis, kodėl nusistovėjęs stereotipas, esą kinų civilizacija buvo visiškai prieraiši, nelinkusi keisti gyvenamosios vietos. Tačiau šis stereotipas ne visiškai atitinka tiesą- nuolatinė migracija į pietus gali būti laikoma vienu pagrindinių Kinijos istorijos bruožų². Istoriskai Kinijai vis augant ji nusistovėjo teritorijoje kuri dabar žinoma kaip Kinijos Liaudies Respublika, tačiau didžiausia kinų diaspora nusistovėjo kultūriškai gimingose Pietryčių Azijos valstybėse – Tailande, Birmoje, Vietname, Indonezijoje, Malaizijoje ir Singapūre. Tačiau kinai vykdė ir merkantilinės migracijos laikotarpiu įprastą transokeaninę migraciją – rinkosi Kanadą, JAV, Australiją, Braziliją, Peru ir Kubą. Atsidūrė kinų ir Europoje, daugiausiai Prancūzijoje. Būtent merkantilinė migracija sukėlė patį didžiausią bumą Kinijos istorijoje, vykusį nuo XIX a. vidurio suirutės, iki 1949 m., kuomet į valdžią atėjusi Mao Dzedongo vadovaujama komunistų partija visiškai uždraudė emigruoti iš šalies.

Emigracija būna dažnai skirtingų rūšių. Tad prie diasporos užuomazgų galima paminėti ir kinų keliautojo Zheng He keliones 1405 – 1433 m., dar iki Didžiųjų geografinių atradimų epochos, kuomet šis keliautojas kirto Indijos vandenyną. Tą kartą paliktų keturių šimtų jūreivių palikuonys dar dabar vadinami Famao žmonėmis³. Tuo metu vyko ir kelionės į dabartinės Rusijos teritoriją, taip pat turėjusios savo pėdsakų. Jas vykdė taip pat keliautojas Yishiha, kuris tyrė Mingų imperatorių įtakos zonoje buvusias Rytų Sibiro žemes, tikintis taip plėsti budizmo įtaką ten ir kurti buferinę zoną ginantis nuo mongolų puldinėjimų⁴. Kelionių metu, Yishiha su savimi gabendavosi net 2000 žmonių, statė budizmo šventyklas, beje, vienintele išlikusias

¹ C. Dawey, S. Yanjing, *China's History*, China intercontinental press, 2010, p. 1

² R. Skeldon, Migration from China, *Journal of International Affairs*, 1996, Vol. 49 Issue 2, p. 434

³ W. Jienan, *Zheng He's Voyages to the Western Oceans*, China intercontinental press, 2010, p. 159

⁴ S.H. Tsai, *The Eunuchs in the Ming dynasty*, State of New York University press, Albany, p. 129 - 133

Rusijos teritorijoje, tad natūralu, kad ir šios kelionės metu dalis žmonių atsidurdavo teritorijose kurios dabar priklauso Rusijos Federacijai. Taip galima šį faktą laikyti tarsi kinų migracijos Rusijoje priešistore, nors žinoma, nepamirštant, kad tuometinis Sibiras su Rusija dar nieko bendro neturėjo.

Tačiau nors tokio tipo žmonių judėjimas vyko, jau nuo X a., tai, ką galėtume pavadinti diaspora susiformavo žymiai vėliau. Pagrindine tokia data laikomas XIX a. vidurys – neramus metas Kinijos istorijoje, kuomet susidėjo badmečiai ir prasidėjo vadinamieji „Opiumo karai“ sukelti Didžiosios Britanijos norėjusios kontroliuoti prekybą opiumu, kai Kinijos valdžia matydama jo žalą stengėsi jį uždrausti. XVIII a. Europa stipriai žengė į priekį, tuo tarpu Kinija po mandžiūrų okupacijos stipriai regresavo. Technologinis atsilikimas, kuomet iš lankų buvo šaudoma, nes taip esą atrodo narsiau nulėmė skaudų pralaimėjimą ir visišką suirutę šalyje. Čingų dinastija naudojo migraciją ir kaip priverstinę priemonę – trėmimą iš šalies, to pavyzdys galėtų būti išradėjas Dai Zi, kuris už modernių ginklų naudojimo skatinimą buvo ištremtas⁵.

Suirutė lėmė, kad dalis kinų buvo priversti tapti kontraktiniais darbininkais (vad. *coolies*). Šie žmonės praktiškai pakeitė vergus iš Afrikos, kai vergų prekyba buvo uždrausta. Dabarties istorikai tai vadina vienu iš skaudulių, užtraukusių gėdą civilizuotoms šalims, kurios vykdė šią politiką⁶. Kai kuriuose šaltiniuose angliškas terminas *coolies* aiškinamas kaip indiškos kilmės, o kiniškai jo atitikmuo esą skambėjęs kaip *chu-tsai* (žmonės - kiaulės) ir buvo apibrėžiamas tiems kurie buvo dažnai prievarta grobiami dirbti užjūriuose⁷. Kiti šaltiniai nurodo termino kiniškąjį atitkmenį reiškiant „kartus darbas“, o termino kilmė ne tik iš Indijos, bet ir Turkijos ar Afrikos⁸. Šiaip ar taip vergija dar pakankamai mažai žinoma Indijos vandenyno vergų prekyba buvo taip pat labai išplėtotą. Nenuostabu, kad jos aukomis tapdavo ir daugybė kinų, o *coolies* istorija būtų liūdnas šios epochos tęsinys.

Tačiau nereikėtų pamiršti, kad kinų migracija yra dažnai skaitoma specifine – prekybininkų migracija. Vakaruose egzistuoja net stereotipus apie kinų diasporą kaip apie inovatyvius ir

⁵ S. Xiaoyu, *A Chinese History Reader*, Cengage Learning Asia Pte Ltd, Singapore, p.290

⁶ O.J. Hui, *Chinese indentured labour: coolies and colonies*, *The Cambridge survey of world migration*, Cambridge University Press, New York, 1995, p.51

⁷ Ten pat

⁸ H.Xiaorong, *Slave Trade: Coolie Trade*, *Macmillan Encyclopedia of World Slavery*, Macmillan, New York, 1998

sėkmingus prekybininkus⁹. Jau industrinės migracijos laikotarpiu, dalis kinų patraukė ieškoti laimės į Manilą ir Nagasakį. Robert Cohen teigimu XVII a. tokių prekybininkų galėjo būti apie 30 000¹⁰. Įdomus šio autoriaus pastebėjimas apie kinų migrantų greitą adaptavimąsi. To pavyzdys Singapūras, kuris britams jį užvaldžius buvęs viso labo žvejų kaimeliu. XIX a. į šį miestą masiškai plūdo kinų migrantai, greit išmokę europietiškos teisės, anglų kalbos ir suderinę šią kultūrą su savąja¹¹. Tai vienas iš priežasčių, kodėl ir dabar šis modernių laikų miestas- valstybė yra klestintis ekonominis centras. Apskritai, kinų diaspora šiuo metu yra pati didžiausia pasaulyje, tačiau iš 40 mln. jos narių, apie 30 mln. Gyvena Pietryčių Azijoje, kur yra vietos ekonominis elitas stiprinantis šios regiono reikšmę pasaulinėje rinkoje¹².

Kinų diasporos Rusijoje atsiradimas ir istorija iki SSRS susikūrimo

Kinijos ir Rusijos santykių pradžia derėtų laikyti XVII a, nes iki tol šias valstybes ir civilizacijas skyrė milžiniški Sibiro plotai, kuriuose gyveno įvairios klajoklių gentys. Tačiau tuo metu abi valstybės išgyveno stiprų augimą. Rusija, pradėjus valdyti Romanovų dinastijai nuolat plėtėsi ir pradėjo savo invaziją į Sibirą, o Kinijoje po dar vieno vidaus karo, valdžią perėmė mandžiūriškos kilmės Čingų dinastija. Rusų kariai pasirodė regione tada, kai mandžiūrai buvo patraukę į Kinijos gilumą užimti valdžios, taigi anksčiausiai 1640 m¹³. Nėgana to, kad Kinijoje vyko karas su mandžiūrais, patys kinai pietuose dar kariavo su olandais užėmusiais Taivaną. Rusijos plėtimasis į regioną ypač gąsdino mandžiūrus, kuriems Amūro upė visada buvo natūrali siena šiaurėje, kita vertus ir dalis regiono į šiaurę nuo Amūro upės istoriškai buvo kinų civilizacijos areale. Tačiau Rusija norėjo įsigalėti Ramiojo vandenyno pakrantėje, tad tęsė žvalgybines misijas į regioną. 1650 m. įvyko viena garsiausių tokių misijų, kuriai vadovavo keliautojas Jerofey Khabarov, įrodęs Rusijos valdžiai, kad kitaip nei atšiaurus Sibiras Amūro slėnis, nors ir esantis Kinijos įtakoje turi gausybę žaliavų, yra patrauklaus klimato juostoje, o

⁹ R. Cohen, *Global Diasporas : An introduction*, Routledge, London, New York, 2008 p.84

¹⁰ Ten pat, p.85

¹¹ Ten pat.

¹² L.K. Wing, *Tapping the Chinese diaspora as a bridge to a rising Chinese economy*, http://founder.limkokwing.net/blog/tapping_the_chinese_diaspora_as_a_bridge_to_a_rising_chinese_economy/, [tikrinta 2013 11 03]

¹³ C. Dawey, S. Yanjing, min. veik., p.157

pačiame Amūre daugiau žuvies nei Volgoje¹⁴. Atsirado net vaizdinys, kad šis regionas tarsi Sibiro Eldoradas¹⁵. Todėl žygiavo tiek šis keliautojas, tiek jo kelionių tęsėjai turėdami caro Aleksėjaus raštus įtvirtinti teritorijų kontrolę ir remiamas karinio dalinio, tarp kurio buvo ir kazokų, garsėjusių ne tik savo kaip karių gebėjimais, bet nuožmiu būdu plėšiant gyventojus. Kazokų žiaurumas nepraėjo be pėdsakų, bet liko vietinių istorinėje atmintyje net keliems šimtmečiams, kol jie vėl pasirodė¹⁶. 1655 m. įvyko mūšis kuriame 500 įsitvirtinusių kazokų vadovaujamų Onufriy Stepanov susikovė su 10 000 Čingų atsiustų karių, bet atsilaukė kai apsiautusiesiems pradėjo trūkti maisto ir šie atsitraukė. Jau nuo J.Khabrov'o prasidėjo rusų kolonizacija į šias sritis¹⁷. Vis dėlto nei vieniems nei kitiems nepavyko įsitvirtinti regione dar keliasdešimt metų. Tačiau imperatoriui Kangxi sutvarkius problemas kituose regionuose buvo nuspręsta susigrąžinti Amūro baseino kontrolę. Rusijai turint svarbesnių klausimų Europoje ir supratant, kad nuo galingos Kinijos dėl sienų tolumo nuo centro, Amūro baseinas vis viena nebus apgintas, 1689 m. Nerčinske buvo pasirašyta taikos sutartis, kuri simbolizavo šio ne itin draugiško santykių pradinio etapo pabaigą. Pasirašyta taikos sutarti paliko Amūro baseiną Kinijai, o taip pat ir Sachalino salą. Tačiau svarbiausia, kad abi šalys užmezgė diplomatinis ryšius, leido gyventojams pakankamai lengvai migruoti tarpusavyje ir pasienyje nusistovėjo pakankamai taiki, draugiška atmosfera, padėjusi plėtoti gerus prekybinius santykius¹⁸.

Be vieno kito prekiautojo kaimyniniuose regionuose kinų Rusijoje tuo metu visiškai nebuvo. XIX a. pradžioje norėdama kolonizuoti Sibirą, Rusijos valdžia buvo nusiteikusi taip teigiamai imigrantų iš Kinijos atžvilgiu, kad jie buvo 20 metų atleidžiami nuo mokesčių¹⁹. Kinų diasporai Rusijoje atsirasti sąlygos susidarė XIX a. viduryje vėl pasikeitus politinėms aplinkybėms. Tuo laiku Kinija labai nusilpo. Opiumo karai su Didžiąja Britanija ir Prancūzija buvo beviltiškai

¹⁴ W.B. Lincoln, *The Conquest of a Continent, Siberia and the Russians*, Cornwell University Press, p.67

¹⁵ E.G. Ravenstein, *The Russians on the Amur*, London, 1861, p.27

¹⁶ W.B. Lincoln, min.veik., p.65

¹⁷ Ten pat., p.69

¹⁸ C. Dawey, S. Yanjing, min. veik., p.157

¹⁹ A.V. Lomanov, *On the Periphery of the "Clash of Civilizations?" Discourse and Geopolitics in Russo-Chinese Relations, China Inside Out: Contemporary Chinese Nationalism and Transnationalism*, Central European University press, Budapest, 2004, p. 89

pralaimėti. Negana to, kilo Taipingo sukilimas, pražudęs 20 – 50 milijonų žmonių. Tapusi didžiule imperija, Rusija norėjo didinti savo įtaką Ramiajame vandenyne ir tam norėjo kontroliuoti Amūro upę. Tikėtina, kad pralaimėjimas Krymo kare galėjo prisidėti prie noro atgauti autoritetą, tačiau invazija buvo planuota jau anksčiau, valdant carui Nikolajui I. Kadangi Kinijos vidaus padėtis buvo silpna, okupacija įvyko taikiai, naudojant diplomatinį spaudimą ir tarpininkaujant tarp Kinijos ir Didžiosios Britanijos bei Prancūzijos. Taip dalis Kinijos teritorijos atsidūrė Rusijos imperijos sudėtyje, o kartu atsirado ir nemaža kinų diaspora Rusijoje – tai buvo žmonės kurie liko už savo tėvynės ribų. Tačiau 1858 m. Tolimųjų Rytų generalgubernatorius ir vienas pagrindinių prijungimo iniciatorių ir vykdytojų Nikolaj Muravjov - Amurskij leido kinams toliau netrukdomai įvažiuoti į Rusiją. Negana to, prijungus Amūro baseiną prie Rusijos buvo palikta labai keista spraga – gyvenantys čia kinai buvo įpareigoti toliau mokėti mokesčius mandžiūrų (t.y. Čingų dinastijos) valdžiai, o tai labai retas atvejis net pasaulinėje istorijoje²⁰. Pradžioje dar ir nei sienos, nei jos apsaugos nebuvo tad keliautojai iš pietų toliau laisvai apsistodavo pasirinktose vietose²¹. Todėl XX a. pradžioje kinai galėjo sudaryti apie 30 procentų Rusijos Tolimųjų Rytų populiacijos²². Jų skaičius 1910 metais siekė 115 000²³. Vėl gi būtų klaidinga teigti, kad kinai migravo į savo etnines žemes kurias okupavo Rusija. Nors Amūro baseinas priklausė kinų civilizacijos įtakos sferai²⁴, jame gyvenę žmonės etniškai nebuvo labai giminingi su kinais. Daugelis jų buvo Sibiro klajokliai. Tad rusų kolonizacija į šį regioną iš šiaurės vakarų, ir kinų iš pietų vietinius vertė atsidurti tarp kūjo ir priekalo. Kinų migrantai taip pat nebuvo be nuodėmės – atvykę kaip pirkliai, čia jie stengėsi vietinius įvairiai išnaudoti, matė jų menką atsparumą alkoholiui ir opiumui ir tai išnaudojo. Įklampinę vietinius į skolas versdavo dirbti savo naudai, o tradiciniai Sibiro tautų verslai nyko, kartu su vietinėmis tautelėmis²⁵. Dar daugiau nemažai kinų regione priklausė nusikalstamoms gaujoms, todėl už skolas net imdavo iš

²⁰ I.R. Saveliev, Chinese Migration to Russia in Space and Time, *Globalizing Chinese Migration : Trends in Europe and Asia*, Ashgate Publishing Limited, 2005, p.40

²¹ A.G. Larin, Chinese emigration to Russia 1850's – 1920's, p.848

²² A.V. Lomonov, min. veik., p.79

²³ Ten pat, p.90

²⁴ J. Forsyth, A History of the Peoples of Siberia : Russia's North Asian Colony 1581 – 1990, Cambridge University Press, 1992, p. 214

²⁵ Ten pat, p. 216

šeimų dukteris ir žmonas, o pasipriešinusius keršydavo brutaliomis priemonėmis²⁶. Tokie žiaurūs ir niekingi veiksmai palieka tam tikrą juodų dėmių ir kinų diasporos Tolimuosiuose Rytuose istorijai. Galima sakyti, kad susiklostė tam tikra prievartos sistema, tarsi kastos, kai vietinės tautelės priklausė žemiausiam lygmeniui, neturėjo jokių teisių ir buvo diskriminuojamas ir asimiliuojamas tol kol neliko ne tik jų kalbos, bet ir jų pačių. Aukštesnis lygmuo priklausė kinams, kurie dažnai vertėsi organizuotu nusikalstamumu ir tik rusai kolonistai, kartu su gausiai atkeliavusiais ukrainiečiais čia priklausė aukščiausiai „kastai“ ir atvirai niekino azijiečius. Pavyzdžiui, nors Rusijos valdžiai kinų emigrantų ypač reikėjo tiesiant geležinkelius, pavyzdžiui Amūro, kur jie buvo nepamainoma darbo jėga²⁷, statant Amūro geležinkelį kinams buvo uždrausta dirbti, nenorint „suteršti“ būsimo statinio. Neveltui, amžininkai jų elgesį lygina su britų elgesiu okupuotoje Indijoje²⁸. Vis dėlto, kinų padėtis tikrai nebuvo tokia bloga, gal dėl to, kad jie buvo palyginti „privilegiuoti“ iš vietinių tarpo daugiau problemų ir kildavo, nes tada kinai arčiau gynė savo teises. Juk pavyzdžiui aukso kasyklose be rusų galėjo dirbti tik kinai, o 1903 m. leidus dirbti ir korėjiečiams, šie gaudavo mažesnę užmokestį. Tiesa tokiais įstatymais Rusijos valdžia siekė ne diskriminuoti vietinius, bet išvengti europiečių kolonistų atvykimo į Tolimuosius Rytus. Tačiau tai nekeičia fakto, kad absoliuti dauguma kasėjų buvo būtent kinai²⁹.

Rusija griežtai pasisakė prieš *coolies* gabenimą kaip vergijos atmainą³⁰. Tačiau kinai nebuvo laikomi lygiaverčiais Rusijos imperijos gyventojais. Jau 1868 m. Vladivostoke (iki tol - Haishenway) kilo vadinamasis *Manza* karas, (*manzy* rusai vadino kinus), kai vietos valdžia nusprendė uždaryti aukso kasyklas kuriose dirbo kinai ir tai sukėlė neramumus ir nors kinai buvo bandomi išvaryti iš miesto, jie susiorganizavo ir atsilaukė. Kadangi buvo užpulti keli rusų kaimai, valdžia ėmė kinus laikyti banditais – *khunkuzy*³¹. Šioje pozicijoje buvo tiesos, nes tokios gaujos išties šeimininkavo regione, tačiau puldinėjo jos daugiausia pačius kinus ir korėjiečius. Tačiau 1900 m. Kinijoje vykstant Boksinių sukilimui, minėti *khunkuzy* tapo partizanais

²⁶ J. Forsyth, min. veik., p.216

²⁷ I.R. Saveliev, min.veik., p.40

²⁸ J.Forsyth, min. veik., p. 222

²⁹ I.R. Saveliev, min.veik., p.41

³⁰ A. G. Larin, min. veik., p. 849

³¹ Honghutze (kin.)- raudonbarzdžiai

kovojusiais prieš Rusiją, jie net įsiveržė į rusų miestą Blagoveščenską (kiniškai – Hailanbao) ir į tai reaguodami kazokai surengė masines žudynes, nes nusprendę deportuoti visą miesto kinų mažumą, kurių tuo metu buvo apie 3000 - 5000 jie neduodami valčių durtuvais suvarė šiuos į Amūrą, kur beveik visi kinai žuvo. Šios žudynės gausiai kritikuotos jau amžininkų pačioje Rusijoje, pavyzdžiui Vladimiro Lenino, tačiau dar dabar išlieka vienu iš tamsiausių kinų-rusų santykių dėmių,³² kai kurių autorių laikomu tiesiog genocidu³³. Vis dėlto, neginčytina, kad tokie veiksmai išprovokavo aršų partizaninį karą iš kinų *khunguzy* pusės, pastarieji tapo „penktąja kolona“ karo su japonais metu (nors šiaip jau japonams kinai tikrai nesimpatizavo), o vėliau daugelis jų atsidūrė katorgoje suvaidino ryškų vaidmenį Rusijos pilietinio karo metu.

Kinų diasporos padėtis Sovietų Sąjungoje ir dabartiniais laikais

Pirmasis pasaulinis karas jau ir šiaip keitė įprastą situaciją, nes kinai ėmė ne tik masiškai dirbti aukso kasyklose Tolimuosiuose Rytuose, bet dėl darbo jėgos poreikio buvo pradėti kviestis ir į europinę Rusijos dalį. Taip kinai atsidūrė pramoniniuose Rusijos imperijos centruose – Sankt Peterburge, Maskvoje, Murmanske, Novgorode, Rygoje ir kitur³⁴. Taip jau galima surasti ir tam tikrų užuominų Rusijoje reiškinio, kitur žinomo, kaip Chinatown – glaudžiai kinų gyvenamo rajono, pavyzdžiui jis yra paminėtas atsiminimuose apie 1919 m. Maskvą³⁵. Jis apibūdinamas kaip masė tekstilės įmonių ir mažų ofisų³⁶. Atskirai reiktų bent jau fragmentiškai aptarti kinų dalyvavimo Rusijos pilietiniame kare problemą, kuriai plačiau nagrinėti reiktų atskiro ir gerokai platesnio darbo. Juk šiame kare kinai gausiai dalyvavo ir net susiformavo stereotipas, kad būtent jie buvo stiprūs marksizmo propoguotojai, kovoję bolševikų pusėje³⁷. Štai 1918 m. New York Times rašoma, kad be suomių gvardijos ir 16 000 latvių Maskvoje bolševikai turi kinų dalinius, kurie naudojami egzekucijoms³⁸. Net gi gajus požiūris, kad po latvių, kinai buvo

³² A.V. Lomonov, min. veik., p.90

³³ J.Forsyth, min. veik., p. 222

³⁴ I.R. Saveliev, min.veik., p.42

³⁵ A.Ransome, *Russia in 1919 & the Crisis in Russia*, New York, 1921, p.68, 84, 89

³⁶ Ten pat, p.96

³⁷ I.R. Saveliev, min.veik., p.42

³⁸ Bolshevik power rapidly waning, *New York Times*, New York, 1918 07 13

aktyviausi ČK³⁹ nariai. To pavyzdys, David Bullock mini apie pirmuosius čekistų dalinius kalbėjusius tik latviškai ir kiniškai⁴⁰. Žinoma, *baltųjų* pusei buvo naudingas stereotipas, kad rusai nenori kautis už bolševikus ir šie turi remtis užsieniečiais. Kita vertus toks pats argumentas vėliau tapo naudingas ir palaikantiems *raudonuosius*, nes dėl įvairių karo nusikaltimų visa kaltė buvo suversta žiauriems svetimšaliams, tarp jų, ir kinams. Kita vertus skaičiai įvairuoja nuo Arthur Ransome pateiktų 2-3 tūkstančių kinų Raudonojoje armijoje⁴¹ iki net 30-70 tūkstančių pagal Alexander Larin⁴². Tačiau plačiau ištirti šią padėtį būtų jau atskiro tyrimo reikalas. Svarbu būtų apibendrinti, kad vis dėlto, kinai buvo labiausiai pastebimi Rusijoje būtent Pilietinio karo metu.

Pilietinio karo metu padėtis destabilizavosi visoje Rusijoje. Ne išimtis buvo ir Tolimieji Rytai. Dar pakankamai mažai žinoma, kad 1918 m. kinų pirkliai Vladivostoke kvietėsi į pagalbą Kinijos kariuomenę, kad užtikrintų tvarką ir saugumą ir jos sulaukė. Vis dėlto, atvykę kinai elgėsi labai delikačiai, neieškojo konfliktų ir buvo daugiau užkarda nuo grėšiančios Japonijos invazijos. Lygiai taip pat ir Kinijos vyriausybė finansiškai šelpė kinų kilmės gyventojus Rusijoje kas rodė jos rūpestį tuomet labai pagausėjusia diaspora. Tačiau bolševikams perėmus kontrolę valstybėje kinų daliniai pasitraukė neeskaluodami konflikto. Neveltui sovietų istorikai nemini šių kinų kariuomenės veiksmų, kaip vienu iš *interventų*, kurie kišosi į pilietinį karą *baltųjų* pusėje⁴³. Ši istorija dar įdomi tuo, kad vėl buvo aptariama Rusijoje 1997 m. kaip tarsi 2005 m. būdingas scenarijus, kada Kinijos kariuomenė įsiverš į Rusiją ginti kinų mažumos⁴⁴. Juk 1926 m. duomenimis Vladivostoke kinų buvo tik 21 procentas⁴⁵, bet vis dėlto jie išsikvietė užsienio šalies karinį dalinį. Tai rodo tam tikrą sinofobiją, kuri būdinga daliai Rusijos visuomenės ir kinų diasporos specifinė padėtis su tuo smarkiai siejasi. Istorija rodo ir skaudžiusius būdus kaip tokia problema buvo sprendžiama. 1930 m. Sovietų Sąjungos diktatorius Josifas Stalinas ėmėsi spręsti

³⁹ Chrezvychaynaya Komissiya (rus.) – Ypatingoji komisija

⁴⁰ D.Bullock, *The Russian Civil War 1918-22*, Osprey Publishing, 2008, p.75

⁴¹ A.Ransome, min.veik, p.51

⁴² A.G. Larin, min. veik., p.871

⁴³ Ten pat, p.869 - 870

⁴⁴ A.V. Lomonov, min. veik., p.90

⁴⁵ J.Forsyth, min. veik., p. 323

„kinų problemą“ savais metodais. Todėl regiono kinai kaip ir korėjiečiai buvo paskelbti *klasinais priešais*, apkaltinti šnipinėjimu Japonijai ir masiškai represuoti – dalis dingo be žinios GULAG‘o⁴⁶ salyne, dalis buvo sušaudyti, didžioji dalis deportuoti⁴⁷. Absurdiškai areštuoti kinai ir kitose SSRS teritorijose, štai vairuotojas Charkove buvo apkaltintas esą norėjęs taranuoti koloną „vežusią Sovietų vyriausybę“⁴⁸. Tokiais kaltinimais Didžiojo teroro metu 1937 m., buvo masiškai žudomi kinų kilmės žmonės. Nenuostabu, kad 1930 m. SSRS dar buvo apie 50 000 kinų, o 1989 m. tik 10 000⁴⁹. Be to pusė jų savo gimtąją kalbą laikė rusų, o didžioji dalis kinų diasporos ėmė gyventi nebe tradiciniame regione Amūro baseine, bet Maskvoje. Didelę dalį sudarė studentai, o taip pat tie kurie „studijavo“ komunizmo teoriją ir praktiką bei ruošėsi žinias pritaikyti grįžę į Kiniją. Šie žmonės taip pat sudarė diasporos dalį plačiąją prasme, nors praktiškai jokių ryšių su ja neturėjo. Tarp išskirtinių kinų diasporos Rusijoje atvejų, galima paminėti ir 1945 – 1950 m. Khabarovske kalintą paskutinįjį Kinijos imperatorių Puyi⁵⁰. Kadangi kinų diaspora Sovietų Sąjungoje buvo menka, o ją papildyti, dėl sienų suvaržymo abėjuose pusėse nebuvo galimybių, plačiau aptarinėti to meto situacijos vargu ar belieka prasmės. Juo labiau Kinijos ir Sovietų Sąjungos santykius paženklino didelis pasienio konfliktas, visą žmoniją priartinęs prie atominio karo ribos. O konfliktas įvyko dėl viso labo menkos upės salos, esančios Usūrio upėje ir tiesiog simbolizavo supervalstybių kovą dėl didesnio prestižo. Tačiau konfliktas labai aptemdė valstybių santykius ir abipusį požiūrį. Reikėtų konstatuoti, kad pilietinio karo metu aktyviai į Rusijos gyvenimą įsitraukę kinai, po jo Sovietų Sąjungoje neilgai turėjo puikias teises plėtoti savo kultūrinį gyvenimą, tačiau viską nutraukė prasidėjusios žiaurios represijos ne tik atėmusios šias teises, bet praktiškai sunaikinusios ir visą kinų diasporą kaip organizuotą žmonių grupę.

Situacija ėmė keistis tik žlugus Sovietų Sąjungai. Atvėrus sienas kinų ėmė sparčiai daugėti ir vėl iškilo panaši problema kaip XX a. pradžioje. Prasidėjo kultūrų maišymasis, o migrantų skaičiui didėjant, natūraliai atgimė ir sinofobija. Tai lėmė paradoksą, kad oficialiai kinų skaičius

⁴⁶ Glavnoe Upravlenije Lageriat (rus.) – Vyriausioji stovyklų valdyba

⁴⁷ J.Lee, *Korean-Chinese Migration to Russian Far East*, p.71

⁴⁸ R. Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, Oxford University Press, 1990, p.272

⁴⁹ A.V. Lomonov, min. veik., p.90

⁵⁰ R.Working, His last translator, *South China Morning Post*, Hong Kong, 2001 05 06

nurodomas labai mažas, o 2010 m. Rusijos gyvntojų surašyme kinai apskritai neegzistuoja. Tuo tarpu iš kitos pusės kai kurie politikai kalba apie Didžiąją Kiniją kuri grėsmingai plečiasi ir apie milijonus kinų kurie nelegaliai slenka per sieną ir apgyvendina Rusijos Tolimuosius Rytus – atsiranda net tokių simbolių kaip geltonakis tigras grėsmingai slenkantis prie agonijos apimtos meškos⁵¹, kurio reikšmę nesunku suprasti, juolabiau kai Rusijos nacionalinis - imperinis pasididžiavimas geopolitiškai yra pakirstas SSRS žlugimo, o Kinijos priešingai – išaugęs, nes komunizmas šioje šalyje prisitaikė ir išgyveno, o negana to ekonomiškai Kinijos galia vis auga ir auga, sukeldama baimę ne tik Rusijoje, bet ir šaltojo karo nugalėtojoms - JAV. Tačiau kinų antplūdis į Rusijos Tolimuosius Rytus turi ir teigiamų pasiekimų. Kultūrų maišymasis vyksta gana taikiai, pavyzdžiui dauguma regiono rusų moka kiniškai, o dauguma kinų jau atvyksta mokėdami rusiškai⁵², tai padeda vystyti prekybą, o taip pat teigiamai nuteikiai vieni kitų atžvilgiu. Tačiau kartais kultūriniai konfliktai vis dėlto trukdo susikalbėti, vienas garsiausių to pavyzdžių vadinamasis *vonios* konfliktas, kada kilo sumaištis, nes kinai prausiasi kitaip nei rusai, todėl viešosios prausyklos ėmė aptarnauti juos vieną savaitės dieną, o rusus visomis kitomis⁵³. Išties esama, net radikalių nuomonių šiuo klausimu, pavyzdžiui anglų kalba leidžiamo Pakistano laikraščio „Dawn“ straipsnyje „Russians fear Chinese ‘takeover’ of Far East regions” surinktos vienareikšmiškai negatyvios vietos rusų nuomonės apie kinų imigraciją į Rusijos Tolimuosius Rytus, kuri vietinius arba palieka be darbo arba priverčia eiti samdytis kinams, kurie regione tampa savotiškais išnaudotojais⁵⁴. Bet egzistuoja ir visai kitokia nuomonė - Vladivostoko federalinės migracijos tarnybos buvęs vadovas Sergei Puškarev teigia, kad kinų invazija viso labo esantis mitas ir, kad dabartiniu metu regioną daugiausia plūsta migrantai iš Centrinės Azijos kurie ir kelia daugiausia problemų, o dėl ramių kinų kaimynystės ir jų kontaktų su Rusija, rusai gali tik džiaugtis⁵⁵. Vis dėlto, kaip ir daugeliu panašių atvejų tiesa turėtų būti kažkur per vidurį. Reiktų pripažinti, kad nors kinų skaičius Rusijoje tikrai didesnis nei nurodyta oficialiai, vis dėl to jis mažesnis nei nurodoma pranešimuose siekiančiuose pagąsdinti teritorijų

⁵¹ A.V. Lomonov, min. veik., p.78

⁵² Ten pat, p.80

⁵³ Ten pat, p.81

⁵⁴ *Russians fear Chinese ‘takeover’ of Far East regions*, Islamabad, 2003 08 02,

⁵⁵ A. Zagorodnov, *Is Russia's Far East overcrowded by Chinese immigrants?*, *Russia beyond headlines*, Moscow, 2013 04 28

praradimo grėsme. Be to patys kinai atvyksta dažnai nelegaliai ar laikinai sezoninei migracijai, todėl net apytikslio jų skaičiaus nustatyti neįmanoma. Tačiau menkai apgyvendintuose Tolimųjų Rytų plotuose ir šis skaičius yra išties didelis ir įtakingas. Į Šiaurę nuo Amūro upės esančiame Primorės krašte gyventojų yra apie 7 mln, o į pietus esančioje Mandžiūrijos dalyje tokiam plote gyvena 77 mln. žmonių, tad vyksta natūralus judėjimas iš tankiau gyvenamų vietų į mažiau gyvenamas, juolab oficialiai bendros tarpvalstybinės sutartys, tokio judėjimo per daug ir nevaržo. Tuo tarpu pačių rusų požiūrys į kinų diasporą kaip ir visuomet tokiu atveju neišvengiamai įvairuoja nuo sinofobijos iki sinofilijos. Be abejonės, įvairių žmonių yra ir tarp kinų, vieniems būdingas kinocentristinis pasaulio matymas, laikant visas kitas tautas „barbarais“ , tuo tarpu kiti linkę ieškoti bendrumų ir gerbti vieni kitų skirtības. Tuo tarpu valstybiniu lygiu atsiranda papildoma problema – abi šios valstybės save įsivaizduoja kaip išskirtines civilizacijas todėl natūraliai yra linkusios konkuruoti dėl dominavimo. Todėl didelės dalies kinų politinėje atmintyje išlieka Rusijos kaip Tolimųjų Rytų okupantės šešėlis. Juk apie tai kalbėjo ir jų lyderiai Mao Zedongas ir Deng Xiapingas. Todėl rusams, kinų kėlimasis į šias sritis, Kinijai vis augant kelia nesaugumo jausmą ir kelia baimę apie galimą šių žemių, o gal ir viso Sibiro praradimą. Galima net kelti drąsą hipotezę, kad šis jausmas išvis gali peraugti net į Kinijos okupacijos baimę, kadangi istoriškai Rusija civilizacine prasme, daugybę kartų atrėmė galingiausius puolimus iš Vakarų, bet vienintelį kartą žlugo būtent dėl invazijos iš Rytų pusės. Žinoma, dabar ši situacija nėra aktuali, kadangi Rusijos ir Kinijos santykiai yra ypatingai geri. Jas vienija tas „civilizacinio išskirtinumo“ jausmas, leidžiantis valstybe sutapatinti su visa civilizacija, panašios rytietiškos gilaus kolektyvizmo pirmavimo prieš individualybę tradicijos, bei priešprieša su idėjiniais priešininkais *Vakaruose*, o kaip dažnai nutinka, bendrų priešų paieškos ypatingai suvienija. Tačiau, dar visai neseniai Kinija ir tuometinė Sovietų Sąjunga vos neperžengė plonytės ribos prie branduolinio karo slenksčio , todėl sakyti, kad geri santykiai tęsis amžinai yra gerokai per drąsu. Tai gali atsiliesi ir kinų diasporos Rusijoje padėčiai – jos didėjimas gali būti suprantamas kaip ekspansionistinės Kinijos politikos dalis, tačiau sankcijų ėmimasis tokiu atveju, tik dar labiau pagilintų konfliktą ir destabilizuotų padėtį Rusijos Tolimuosiuose Rytuose, kuri kol kas gali būti apibūdinama geriausiu atveju kaip laikinai rami.

Išvados

1. Nors dėl tam tikrų civilizacinių Kinijos ypatumų yra nusistovėjęs stereotipas, kad kinų civilizacija yra prieraši ir nelinkusi keisti savo gyvenamosios vietos, vis dėlto visoje Kinijos istorijoje yra pastebimas nuolatinis migravimas. Nors kaip ir daugelis kitų tautų kinai gausiai migravo ir į Šiaurės Amerikos žemyną, tačiau gausiausia jų migracija buvo pietų kryptimi, kur jie atliko svarbų vaidmenį kaip prekybininkai ir daug lėmė atsirandant tokiems svarbiems pasauliniams – ekonominiams šios dienos centrams kaip Singapūras.

2. Šiame darbe akcentuota priešinga kinų emigracijos kryptis – šiaurė. Nors nuo senų laikų Amūro upės baseinas priklausė šiaurinei kinų civilizacijos daliai, čia gyveno kitos tautos, kol XIX a. viduryje regionas buvo prijungtas prie Rusijos imperijos. Taip čia gyvenę kinai tapo diaspora, o prie jų ėmė jungtis nauji emigrantai iš Kinijos.

3. Jau iš pat pradžių kinų gyvenimas Rusijos Tolimųjų Rytų regione buvo sudėtingas. Nors jie patys dažnai diskriminavo ir asimiliavo smulkias vietines tautėles, pagrindinį vaidmenį vaidino kolonistai iš europinės Rusijos dalies, daugiausia rusų ir ukrainiečių tautybių. Konfliktai dažniausia buvo vietinio pobūdžio, bet 1900 m., Boksinių sukilimo metu, kinų partizanų įvykdytas Rusijos miesto užpuolimas baigėsi šurpiomis žudynėmis kurios sukretė amžininkus.

4. XX a. pradžioje kinų diaspora Rusijoje ypatingai gausėjo. Jie dirbo specifinius darbus, tokius kaip geležinkelių tiesimas ar aukso kasimas. Prasidėjus Pirmajam pasauliniui karui, trūkstant darbo jėgos, kinai šiems darbams buvo vežami ir į europinės Rusijos dalies pagrindinius miestus. Prasidėjus Rusijos pilietiniam karui, kinai gausiai dalyvavo jame, daugiausiai bolševikų pusėje. Nors po karo Sovietų Sąjungoje buvo didelės kinų bendruomenės ėmusios organizuotis, ketvirtajame dešimtmetyje, SSRS diktatorius J. Stalinas ėmėsi prieš jas žiaurių represijų ir praktiškai jas visiškai sunaikino.

5. Kinų bendruomenė Rusijoje atgimė po SSRS žlugimo ir įvairiais duomenimis siekia nuo kelių šimtų tūkstančių iki kelių milijonų. Tačiau, kadangi didelė dalis imigrantų yra nelegalūs arba sezoniniai darbininkai sunku pateikti bent apytikslius skaičius. Bet kuriuo atveju jų skaičius labai išaugo, o tai sukėlė nemažai įtampų tiek migrantų santykiuose su etnine dauguma, tiek visoje Rusijos visuomenėje. Nors dabartiniai politiniai santykiai tarp Rusijos ir Kinijos išlieka kaip niekada geri, tačiau dėl geopolitinio Kinijos sustiprėjimo, į tolesnį kinų diasporos didėjimą Tolimuosiuose Rytuose Rusijoje gali būti pradedama žiūrėti vis įtariau. Šiuo atveju diasporos

didėjimas gali būti suprantamas kaip augantis Kinijos ekspansionizmas, kuris Rusijoje gali būti suprantamas kaip grėsmė jos teritoriniam vientisumui ar kraštutiniu atveju, net jos suverenitetui. Tačiau tokiu atveju įvairios sankcijos prieš kinų diasporą Rusijoje, tikėtina, situaciją tik paaštrintų.

Naudotos literatūros sąrašas

- Bolshevist power rapidly waning, *New York Times*, New York, 1918 07 13
- Bullock D., *The Russian Civil War 1918-22*, Osprey Publishing, 2008
- Cohen R., *Global Diasporas : An introduction*, Routledge, London, New York, 2008
- Conquest R., *The Great Terror: A Reassessment*, Oxford University Press, 1990,
- Dawey C., Yanjing S., *China's History*, China intercontinental press, 2010
- Forsyth J., *A History of the Peoples of Siberia : Russia's North Asian Colony 1581 – 1990*, Cambridge University Press, 1992
- Hui O.J., Chinese indentured labour: coolies and colonies, *The Cambridge survey of world migration*, Cambridge University Press, New York, 1995
- Jienan W., *Zheng He's Voyages to the Western Oceans*, China intercontinental press, 2010
- Larin A.G., Chinese emigration to Russia 1850's – 1920's
- Lee J., *Korean-Chinese Migration to Russian Far East*
- Lincoln W.B., *The Conquest of a Continent, Siberia and the Russians*, Cornell University Press,
- Lomanov A.V., On the Periphery of the “Clash of Civilizations?” Discourse and Geopolitics in Russo-Chinese Relations, *China Inside Out: Contemporary Chinese Nationalism and Transnationalism*, Central European University press, Budapest, 2004
- Ransome A., *Russia in 1919 & the Crisis in Russia*, New York, 1921
- Ravenstein E. G., *The Russians on the Amur*, London, 1861
- Russians fear Chinese ‘takeover’ of Far East regions, *Dawn*, Islamabad, 2003 08 02
- Saveliev I.R., Chinese Migration to Russia in Space and Time, *Globalizing Chinese Migration : Trends in Europe and Asia*, Ashgate Publishing Limited, 2005
- Skeldon R., Migration from China, *Journal of International Affairs*, 1996, Vol. 49 Issue 2, p. 434
- Tsai S. H., *The Eunuchs in the Ming dynasty*, State of New York University press, Albany,
- Xiaorong H., Slave Trade: Coolie Trade, *Macmillan Encyclopedia of World Slavery*, Macmillan, New York, 1998
- Xiaoyu S., *A Chinese History Reader*, Cengage Learning Asia Pte Ltd, Singapore, 2010
- Wing L.K., *Tapping the Chinese diaspora as a bridge to a rising Chinese economy*, http://founder.limkokwing.net/blog/tapping_the_chinese_diaspora_as_a_bridge_to_a_rising_chinese_economy/, [tikrinta 2013 11 03]

Working R., His last translator, *South China Morning Post*, Hong Kong, 2001 05 06

Zagorodnov A., Is Russia's Far East overcrowded by Chinese immigrants?, *Russia beyond headlines*, Moscow, 2013 04 28